देवभूमि-सौरभम्
Devabhūmisaurabham
Vol 1 Issue 1 January 2024 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

श्रीशङ्करभगवत्पादविरचितसौन्दर्यलहर्याम् अलङ्कारसौन्दर्यम्

डा. एस्. एन्. कोटियाल

महाकवित्ववेदान्तित्वयोः अभूतपूर्वं सामानाधिकरण्यं दृश्यते शङ्करावतारभूतेषु श्रीशङ्करभगवत्पादेषु। यद्यपि तेषां सर्वा अपि कृतयः एतस्योदाहरणानि भवन्ति तथापि जगन्मातुः पुत्रत्वेन आत्मानं सम्भाव्य लिखितायां सौन्दर्यलहर्याम् भगवत्पादानां महाकवित्वं पारेवाचमिति वक्तव्यं भवति। तत्रापि शब्दार्थालङ्काराणां सौन्दर्यं तु अत्यपूर्वं दृश्यते। अतः सौन्दर्यलहर्यां भगवत्पादप्रयुक्तालङ्काराणां सौन्दर्यविषये किञ्चिदत्र प्रस्तौमि।

काव्यसौन्दर्यवर्धकेष्वग्रं स्थानमलङ्काराणाम्। साहित्यशास्त्रस्य षट् प्रस्थानेषु अलङ्कारप्रस्थानमन्यतमम्। मानवशरीरसौन्दर्यवर्धककटककुण्डलादिसादृश्येन अनुप्रासोपमादयः शब्दार्थालङ्कारा अपि अलङ्कारशब्दैर्व्यवह्रियन्ते। न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितामुख-मित्युक्त्वा[1] भामहः काव्ये आत्मभूतस्य रसस्य, तद्धर्मभूतगुणानां, ध्वन्यौचित्याद्यंशानां सत्त्वेऽपि अलङ्कारं विना काव्यसौन्दर्याभावं प्रतिपादयामास। चन्द्रालोककारोऽपि-

> अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती।
> असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती॥ [2]

इत्युक्त्वा काव्येऽलङ्काराणां सर्वश्रेष्ठं स्थानं दत्तवान्। किन्त्वलङ्कारशास्त्रप्रमाणभूता आनन्दवर्धन-मम्मटाचार्यादयः रसस्यैव सर्वप्राधान्यं दत्त्वा अलङ्कारस्य स्थानं परिमितमकुर्वन्। तथापि गहनस्यापि विषयस्य झटिति विशदीकरणेनालङ्काराः काव्ये महत्त्वपूर्णं स्थानं प्राप्नुवन्तीत्यत्र न कस्यापि विमतिः।

---

[1] भामहः काव्यालङ्कार, १/१३

[2] चन्द्रालोक-१/८

एवं सति वर्णनानिपुणस्य कवेः कर्म अलङ्कारैर्विना कथं निर्वर्तितं स्यात् ? सौन्दर्यलहर्यां शङ्करभगवत्पादैः प्रतिपाद्यविषयोपकारकत्वेनानेकेषामलङ्काराणामलङ्कारत्वं संसाधितम् । प्रतिपाद्यः काव्यात्मभूतो रसादिः तत्परिपोषका अलङ्कारा रससमाहितचित्तस्य कवेः अपृथग्यत्ननिर्वर्त्याः भवेयुरित्यानन्दवर्धनाचार्यः स्पष्टतया प्रतिपादयति-

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः ॥ [3]

इति । तत्र यमकानुप्रासादिशब्दालङ्काराणां अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वं न सम्भवतीति हेतोः तेषां रसपोषकत्वं स्पष्टतया निराकृतञ्च-

शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धनात् ।
सर्वेष्वेव प्रभेदेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ॥[4]
ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥[5]

यद्यपि शृङ्गाररससम्बद्धतया एव उक्तमानन्दवर्धनेन तथापि शृङ्गारस्य यः स्थायीभावः वर्तते 'रतिः' सैव देवादिविषया भवति चेत् भावः भवति । सैव भक्तिरित्युच्यते । रतेः माधुर्यादेव शृङ्गारस्यापि माधुर्यम् । अतः रतेरपि माधुर्यात् तन्मूलः 'भक्ति'भावेऽपि मधुर एव । तेन तत्रापि एताद्रुशशब्दालङ्कारा परिहरणीया एव भवन्ति ।

आनन्दवर्धनाचार्यादपि पूर्वमेव काव्यानि विरचितवद्भिः कालिदासादिभिः ज्ञातमेवैतत्तत्वमिति शब्दालङ्काराणां प्रयोगः यावच्छक्यं तावत्परिहृतमेव । किन्तु

[3] ध्वन्यालोकः-२/३९

[4] ध्वन्यालोकः-२/३७

[5] ध्वन्यालोक-२/३८

परमाश्चर्यमिदं यत् अन्यकाव्यरचनाकारैः स्वकाव्येष्वदत्तं स्थानं (दातुमिच्छद्भिः) परमकारुणिकैः शङ्कर-भगवत्पादैः शब्दालङ्काराणामपि स्थानं दत्त्वा तेषां रसपोषकत्वं संसाधितमिति । सामान्यतः देवादिविषया रतिरेव आचार्याणां काव्येषु व्यज्यते । तत्र व्यज्यमानदेवताविषयकरतेरभिव्यक्तौ यथा शब्दालङ्कारा विरोधिनो न भवेयुः तथा तेऽलङ्कारा उपनिबद्धाः । एवमाचार्यैरुपकृताः सन्तः तेऽलङ्कारा स्वेषां रसविरोधित्वं विहाय रस(भाव)पोषकत्वद्वारा, तेषु कार्तज्ञ्यं समर्पयन्तीव भान्ति । उदाहरणार्थम्-

नितान्तकान्तदन्तकान्तिमन्तकान्तकात्मजम्
अचिन्त्यरूपमन्तहीनमन्तरायकृन्तनम् ।
हृदन्तरे निरन्तरं वसन्तमेव योगिनां
तमेकदन्तमेकमेव चिन्तयामि सन्ततम् ॥ [6]

आचार्याणां गणेशविषयकरतिभावस्य पोषकत्वेनात्रानुप्रासः विलसतीत्यत्र को वा विवदेत् ?

तथैव स्वरचितायां सौन्दर्यलहर्यामपि मातुः स्वरूप-सौन्दर्य-महिमादीनां वर्णने पर्याप्ततया शब्दालङ्काराः यमकानुप्रासादयः शोभन्ते । अपि च तेषां हृद्गतं भावं सुस्पष्टतयाऽभिव्यञ्जयन्ति । उदाहरणार्थम्-

वृत्त्यनुप्रासः-

नखानामुद्योतैर्नवनलिनरागं विहसतां
कराणां ते कान्तिं कथय कथयामः कथमुमे
कयाचिद्वा साम्यं भजतु कलया हन्त कमलं
यदि क्रीडल्लक्ष्मीचरणतललाक्षारसचणम् ॥ [7]

तव स्तन्यं मन्ये धरणिधरकन्ये हृदयतः
पयः पारावारः परिवहति सारस्वतमिव ।

---

[6] महागणेशपञ्चरत्नस्तोत्रम्

[7] सौन्दर्यलहरी-७१

दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव यत्
कवीनां प्रौढानामजनि कमनीयः कवयिता ॥ [8]

यमकम्

सौन्दर्यलहरी-२१, ६७

तटिल्लेखातन्वीं तपनशशिवैश्वानरमयीं

निषण्णां षण्णामप्युपरि कमलानां तव कलाम् ।

महापद्माटव्यां मृदितमलमायेन मनसा

महान्तः पश्यन्तो दधति परमाह्लादलहरीम् ॥ [9]

एवं शब्दालङ्काराणामपि काव्यरसपोषकत्वं साधितवतामाचार्याणामर्थालङ्कारप्रयोगविषये किं वा वक्तव्यम् । काव्यग्रन्थेषु अधिकतया कामिन्यादीनां सौन्दर्यवर्णनायोपयुज्यमानानामलङ्काराणां कलङ्कं परिहर्तुकामा इव आचार्याः देव्या वर्णने तेषां सार्थक्यं सम्पादितवन्तः । देवीविषयकरतिभावसमाहितचित्तानामाचार्याणाम् पृथग्यत्नेन विनैव अहमहमिकया सहजतया प्रयुक्तानां तेषामवलोकनेन विस्मरामो वयं ते वेदान्तित्वम् । यतोऽनेकेषु श्लोकेषु न केवलमेक एवालङ्कारः किन्त्वनेकेऽलङ्कारा विलसन्ति ।

तत्र मङ्गलश्लोक एव समासोक्ति-परिकर-परिकराङ्कुर-काव्यलिङ्गरूपैः चतुर्भिरलङ्कारैः भगवत्याः सर्वोत्कृष्टत्वमाचार्यैः प्रतिपादितम्-

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।

---

[8] सौन्दर्यलहरी-७५

[9] सौन्दर्यलहरी-श्लोक-२१

अतस्त्वामाराध्यां हरि-हर-विरिञ्च्यादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥ [10]

परिकरः –अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे । [11]

शक्त्या युक्तत्वादिविशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारः । शक्त्या युक्त इत्येतदनन्यगतिकत्वाभिप्रायकम् । हरिहरविरिञ्च्यादिभिरप्याराध्यत्वरूपं देव्या विशेषणं तस्या सर्वोत्कृष्टत्वाभिप्रायकम् । अकृतपुण्यत्वरूपं विशेषणं स्वस्य कृतपुण्यत्वाभिप्रायकम् ।

परिकराङ्कुरः-साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः । [12]

अत्र शिव-शक्तीत्यादीनां विशेष्यपदानामभिप्रायगर्भत्वात् परिकराङ्कुरालङ्कारः । शिवशब्दस्यात्र इच्छाशक्त्याश्रयत्व-स्वयंप्रकाशत्व-जाड्यरहितत्व-अविद्यानिर्मुक्तत्वाद्यभिप्रायगर्भत्वम् । शक्तिशब्दस्य च जगन्निर्माणशक्तत्वमभिप्राय इति विशेष्यपदानामभिप्रायगर्भता ।

समासोक्तिः-समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् । [13]

पूर्ववाक्ये शिवशक्त्योः जाय-पतिन्यायात् नित्यशृङ्गारेण लौकिकनायक-नायिकयोः व्यवहारः प्रतीयत इति समासोक्तिः ।

काव्यलिङ्गम्-काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता [14]

हेतोर्वाक्यार्थत्वपदार्थत्वयोरन्यतरत्वे काव्यलिङ्गालङ्कारो भवति ।

---

[10] सौन्दर्यलहरी-श्लोक-१

[11] काव्यप्रकाश-उल्लस-१०

[12] काव्यप्रकाश-उल्लस-१०

[13] काव्यप्रकाश-उल्लास-१०

[14] काव्यप्रकाशः, दशमोल्लासः

अत्र पूर्ववाक्यस्योत्तरवाक्यं प्रति हेतुत्वात् हेतोर्वाक्यार्थत्वरूपं काव्यलिङ्गम् । क्वचिच्छ्लेषोऽपीति सर्वं रमणीयम् ।

उपमालङ्कारः

साधर्म्यमुपमा भेदे । उपमानोपमेययोरेव, न कार्यकारणयोः साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा ।[15]

अमू ते वक्षोजावमृत---॥[16]

अस्मिन् श्लोके देव्याः दिव्यौ स्तनौ अमृतरसपूर्णमाणिक्यकलशयोरुपमितौ ।

भुजाश्लेषान्नित्यं----॥ [17]

तव ग्रीवा धत्ते मुखकमलनालश्रियमियमित्यत्र ग्रीवायाः मुखकमलनालस्य चोपमानोपमेयभावः स्पष्टः ।

रूपकालङ्कारः

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः । अतिसाम्यादनपह्नुतभेदयोरभेदः ।[18]

उपमालङ्कारस्योदाहरणत्वेनोदाहृते भुजाश्लेषान्नित्यमित्यादौ श्लोके मुखकमलमित्यत्र हारलतिकेत्यत्र च रूपकम् ।

हरक्रोधज्ज्वाला-----॥ [19]

क्रोधज्ज्वालेत्यत्र रूपकम् ।

---

[15] काव्यप्रकाश-१०/८७ कारिकायाः प्रथमपादः तद्वृत्तिभागश्च ।

[16] सौन्दर्यलहरी-श्लोक-७३

[17] सौन्दर्यलहरी-श्लोक-६८

[18] काव्यप्रकाश-१०/९१ कारिकायाः पूर्वार्द्धः, तद्वृत्तिभागश्च ।

[19] सौन्दर्यलहरी-श्लोक-७६

करग्राहयं शम्भो---॥ [20]

अत्र मुखमुकुरवृन्तमित्यत्र रूपकम् ।

उत्प्रेक्षालङ्कारः

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् । [21]

गले रेखास्तिस्रो-----॥ [22]

यदेतत्कालिन्दी--- ॥ [23]

अतिशयोक्तिः

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा ---------------॥ [24]

भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणाम्
इति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति यः ।
तदैव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवीं
मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदाम् ॥ २२ ॥

---

[20] सौन्दर्यलहरी-श्लोक-६७

[21] काव्यप्रकाश-१०/९२ कारिकाया पूर्वार्द्धः ।

[22] सौन्दर्यलहरी-श्लोक-६९

[23] सौन्दर्यलहरी-श्लोक-७७

[24] काव्यप्रकाश-१०/१००, १०१

भवानि त्वमिति अर्धस्तुतिवाक्यकथनसमये एव तस्मै भक्ताय निजसायुज्यपदवीं दिशसि इति अतिशयेन कथनात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

निदर्शना

निदर्शना अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः । [25]

तनीयांसं पांसुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिञ्चिः सञ्चिन्वन्विरचयति लोकानविकलम् ।
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसा
हरः सङ्क्षुद्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम् ॥ [26]

भगवत्याः पादरेणुं हरः संक्षुध्य विभूतिवत् भजति । अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावात् निदर्शना ।

व्यतिरेकः

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः । [27]

त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगण
स्त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया ।
भयात्त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छा समधिकं
शरण्ये लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ ॥ [28]

अभयवरप्रदानरूपैकधर्मसत्वेऽपि भगवती प्रकटिताभयवरदहस्ता नास्तीति न्यूनत्ववर्णनेन व्यतिरेकालङ्कारः ।

सङ्करः

त्वदन्यः----इत्यादौ श्लोके व्यतिरेक-काव्यलिङ्गयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

असङ्गतिः

---

[25]काव्यप्रकाशः- दशमोल्लासः

[26] सौन्दर्यलहरी-श्लोक-२

[27] काव्यप्रकाशः- दशमोल्लासः

[28] सौन्दर्यलहरी-श्लोक-४

आख्याते भिन्नदेशत्वे कार्यहेत्वोरसङ्गतिः [29]

अमरललनाः गिरिशसायुज्यपदवीं प्राप्नुवन्ति तेन भगवत्याः सुन्दररूपं पश्यन्तीति कार्यकारणयोः भिन्नदेशत्वमुक्तत्वात् असङ्गतिरलङ्कारः ।

एवमेव 'यत् सर्वत्र सालङ्कारौ---' इत्येनां मम्मटस्योक्तिं निदर्शयन्त इवभगवत्पादाः प्रतिपदमपि सालङ्कृतमेव कृतवन्त इव भाति ।

[29] चन्द्रालोकः ५/७८